पठतु संस्कृतम्

कोविद:

अष्टम-पाठः

सूक्तिः

निसर्गः स हि धीराणां यदापद्यधिकं दृढाः ।

पदविभागः

निसर्गः, सः, हि, धीराणाम्, यत्, आपदि, अधिकम्, दृढाः, (भवन्ति)

सन्धिः

सः + हि - विसर्ग-लोपः
धीराणाम् + यत् - अनुस्वारः
आपदि + अधिकम् -. यण्-सन्धिः
यत् + आपदि - जश्त्वम्

अन्वयः

सः हि धीराणां निसर्गः यत् आपदि अधिकं दृढाः (भवन्ति) ।

सूक्तिः

निसर्गः स हि धीराणां यदापद्यिकं दृढाः ।

तात्पर्यम्

धीराः कष्टकाले अपि अधिकं धैर्यम् प्रदर्शयन्ति । एषः एव तेषां स्वभावः।

व्याकरणांशाः & प्रतिपदार्थः

निसर्गः	- अ. पुं. प्र. ए.	
सः	- द. पुं. प्र. ए.	
हि	- अव्ययम्	
धीराणाम्	- अ. पुं. ष. ब.	धैर्यशालिनाम्
यत्	- द. न. प्र. ए.	
आपदि	- द. स्त्री. स. ए.	कष्टकाले
अधिकम्	- अव्ययम्	बहु
दृढाः	- अ. पुं. प्र. ब.	स्थिराः
भवन्ति	- भू धातुः परस्मैपदी लट्-लकारः प्र. ब.	

सुभाषितम् - १

व्याधितस्यार्थहीनस्य देशान्तरगतस्य च ।
नरस्य शोकदग्धस्य सुहृद्दर्शनमौषधम् ।।

पदविभाग:
व्याधितस्य, अर्थहीनस्य, देशान्तरगतस्य, च, नरस्य, शोकदग्धस्य, सुहृद्दर्शनम्, औषधम्

सन्धिः
व्याधितस्य + अर्थहीनस्य = सवर्णदीर्घः

सुभाषितम् - १

वाक्यविश्लेषणम्

क्रिया - अस्ति

प्रथमा - सुहृद्दर्शनम्, औषधम्,

षष्ठी - व्याधितस्य, अर्थहीनस्य, देशान्तरगतस्य, नरस्य, शोकदग्धस्य

अव्ययम् - च

सुभाषितम् - १

अन्वयरचना प्रतिपदार्थः च

क्रिया	- (अस्ति)	भवति
किम् अस्ति ?	- औषधम्	दुःखनिवारकम्
किम् औषधम् ?	- सुहृद्दर्शनम्	मित्रस्य दर्शनम्
कस्य सुहृद्दर्शनम् ?	- नरस्य	मनुष्यस्य
कीदृशस्य नरस्य ?	- व्याधितस्य	रोगपीडितस्य
पुनः कीदृशस्य नरस्य ?	- अर्थहीनस्य	धनहीनस्य
पुनः कीदृशस्य नरस्य ?	- देशान्तरगतस्य	अन्यं देशं प्रति गतस्य
पुनः कीदृशस्य नरस्य ?	- शोकदग्धस्य	दुःखेन पीडितस्य

सुभाषितम् - १

अन्वय:

व्याधितस्य अर्थहीनस्य देशान्तरगतस्य शोकदग्धस्य च नरस्य सुहृद्दर्शनम् औषधम् अस्ति ।

तात्पर्यम्

प्रायः लोके सर्वेषाम् अपि स्नेहिताः भवन्ति एव । बान्धवाः बहवः स्युः नाम, तथापि मित्राणि सन्ति चेत् एव तस्य नरस्य जीवनं सुखि जीवनम् । यतः यस्य मित्राणि भवन्ति तस्य जीवने सर्वविधसौख्यम् अपि भवति । मनुष्यस्य कष्टसमये मित्रं सान्त्वनवचनैः अन्येन प्रकारेण वा साहाय्यम् आचरति । तत्रापि रुग्णावस्थायां दारिद्र्यदशायां देशान्तरनिवासप्रसङ्गे दुःखावस्थायांच यदि मित्राणां दर्शनं भवति तर्हि तत् औषधमिव सर्वमपि कष्टं दुःखं च परिहरति ।

सुभाषितम् - १

व्याकरणांशा:

व्याधितस्य	- अ. पुं. ष. ए.
अर्थहीनस्य	- अ. पुं. ष. ए.
देशान्तरगतस्य	- अ. पुं. ष. ए.
नरस्य	- अ. पुं. ष. ए.
शोकदग्धस्य	- अ. पुं. ष. ए.
च	- अव्ययम्
सुहृद्दर्शनम्	- अ. न. प्र. ए.
औषधम्	- अ. न. प्र. ए.

सुभाषितम् - २

सुहृद्भिराप्तैरसकृद्विचारितं स्वयं च बुद्ध्या प्रविचारिताश्रयम् ।
करोति कार्यं खलु यः स बुद्धिमान् स एव लक्ष्म्या यशसां च भाजनम् ।।

पदविभाग:

सुहृद्भिः, आप्तैः, असकृत्, विचारितम्, स्वयम्, च, बुद्ध्या, प्रविचारिताश्रयम्,
करोति, कार्यम्, खलु, यः, सः, बुद्धिमान्, सः, एव, लक्ष्म्याः, यशसाम् च, भाजनम्

सन्धिः

सुहृद्भिः + आप्तैः - विसर्ग-रेफः
आप्तैः + असकृत् - विसर्ग-रेफः
असकृत् + विचारितम् - जश्त्वम्
सः + बुद्धिमान् - विसर्ग-लोपः
सः + एव - विसर्ग-लोपः
लक्ष्म्याः + यशसाम् - विसर्ग-लोपः

सुभाषितम् - २

वाक्यविश्लेषणम्

क्रिया	-	करोति, (अस्ति)/(भवति)
प्रथमा	-	यः, सः, बुद्धिमान्, भाजनम्,
द्वितीया	-	विचारितम्, प्रविचारिताश्रयम्, कार्यम्
तृतीया	-	सुहृद्भिः, आप्तैः, बुद्ध्या
षष्ठी	-	लक्ष्म्याः, यशसाम्,
अव्ययम्	-	असकृत्, स्वयम्, च, खलु, एव

सुभाषितम् - २

अन्वयरचना प्रतिपदार्थः च

क्रिया	- भवति	
कः भवति?	- सः	
कीदृशः सः?	- बुद्धिमान्	धीमान्
कः बुद्धिमान् भवति ?	- यः करोति	
किं करोति?	- कार्यम्	कर्म
कीदृशं कार्यम् ?	- विचारितम्	विमृश्य कृतम्
कथं विचारितम् ?	- असकृत्	अनेकवारम्
कैः सह असुकृत् ?	- सुहृद्भिः	मित्रैः
कीदृशैः सुहृद्भिः ?	- आप्तैः	विश्वास्यैः
कीदृशं कार्यम्?	- स्वयं प्रविचारिताश्रयम्	स्वयं चिन्तितम्
कया प्रविचारिताश्रयम् ?	- बुद्ध्या	चित्तेन/मत्या

सुभाषितम् - २

अन्वयरचना प्रतिपदार्थः च

क्रिया	- (भवति)	
कः भवति?	- सः एव भवति	
कं भवति ?	- भाजनम्	पात्रम्
कस्याः भवति ?	- लक्ष्म्याः	ऐश्वर्यस्य
पुनः केषाम् ?	- यशसाम्	कीर्तिनाम्

सुभाषितम् - २

अन्वय:

यः सुहृद्भिः आप्तैः असकृत् विचारितं स्वयं बुद्ध्या प्रविचारिताश्रयं च कार्यं करोति सः खलु बुद्धिमान् । सः एव लक्ष्म्याः यशसां च भाजनम् ।

तात्पर्यम्

कस्यचित् कार्यस्य आरम्भे सर्वैः तस्य कार्यस्य साधनं बाधकं च विचारणीयम् । तदर्थम् आरम्भे मित्रैः सह आलोच्य हितैषिभिः सह सम्मन्त्र्य, कार्यारम्भः करणीयः । अपि च सर्वेषाम् अभिप्रायान् श्रुत्वा ततः स्वयम् अपि कार्यविषये आलोच्य अग्रे गन्तव्यम् । एवं यः कार्यम् आरभते सः सम्पदम् अपि प्राप्नोति, यशसः पात्रमपि भवति इत्यत्र नास्ति संशयः ।

सुभाषितम् - २

व्याकरणांशा:

सुहृदभिः	- द. पुं. तृ. ब.
आप्तैः	- अ. पुं. तृ. ब.
असकृत्	- अव्ययम्
विचारितम्	- अ. नपुं. द्वि. ए.
स्वयम्	- अव्ययम्
च	- अव्ययम्
बुद्ध्या	- इ. स्त्री. तृ. ए.
प्रविचारिताश्रयम्	- अ. नपुं. द्वि. ए.
करोति	- कृ धातुः लट्-लकार: प्र. ए.
कार्यम्	- अ. नपुं. द्वि. ए.
खलु	- अव्ययम्

सुभाषितम् - २

व्याकरणांशा:

यः - द. पुं. प्र. ए.
सः - द. पुं. प्र. ए.
बुद्धिमान् - त. पुं. प्र. ए.
एव - अव्ययम्
लक्ष्म्याः - ई. स्त्री. ष. ए.
यशसाम् - स. नपुं. ष. ब.
च - अव्ययम्
भाजनम् - अ. नपुं. प्र. ए.

काव्य-कथा - नैषधीयचरितम्

इन्द्रादिभि: देवैः प्रेषितः नलः भैम्याः प्रासादं प्राप्तवान् । सः दूरतः दमयन्तीम् अपश्यत् । तत्र शताधिकाः सख्यः आसन् । ततः नलः भैम्याः सभाभवनम् अगच्छत् । भैम्याः समीपे काचित् दूती आसीत् । सा इन्द्रेण प्रेषिता । वरुणः अग्निः, यमः - इमे दिक्पालाः अपि दूतीः प्रेषितवन्तः । किन्तु दमयन्ती ताः सर्वाः अपि निराकृतवती । दूती भैमीसमीपे इन्द्रं प्रशंसति स्म, ' इन्द्रः भवत्या वरणीयः ' इति कथयति स्म च । " यदि त्वम् इन्द्रस्य पत्नी भविष्यसि तर्हि सर्वे देवाः त्वां नमस्करिष्यन्ति । इन्द्रः तव पतिः भविष्यति । साक्षात् विष्णु: तव देवरः भविष्यति । विष्णो पत्नी तव याता भविष्यति । अतः 'इन्द्रस्य पाणिं गृहाण' इति वदति स्म सा । भैम्याः सख्यः अपि तस्याः वचनं साधु इति अवोचन् ।

काव्य-कथा - नैषधीयचरितम्

किन्तु दमयन्ती दूत्याः वचनं स्पष्टतया श्रुत्वा निराकृतवती । 'पूर्वम् एव मम पतिः नलः एव इति निश्चितं मया । सः निश्चयः नैव व्यत्यस्तः भविष्यति' इति सा अवदत् । मायाशरीरेण स्थितः नलः इदं वचनं श्रुत्वा बहु आनन्दितः अभवत् । स्वस्मिन् विद्यमानम् अनुरागभावं ज्ञात्वा बहुधा मनसि एव तां प्राशंसत् । ततः नलः निजरूपेण दमयन्त्याः पुरतः प्रकटीबभूव ।

काव्य-कथा - नैषधीयचरितम्

यदा नलः पुरतः दृष्टः तदा दमयन्ती सः एव नलः इति न अभिज्ञातवती। तम् उद्दिश्य सा "भोः पुरुषश्रेष्ठ! मम पुण्येन तव सन्दर्शनं जातम्। भवान् कः ? कथं वा अन्तःपुरं प्रविष्टः ? तव शरीरम् अस्ति। अतः त्वं मन्मथः न । मन्मथस्य तु शरीरं नास्ति। त्वम् अश्विनीकुमारः अपि न। यतो हि अश्विनीकुमारौ सदा द्वौ एव भवतः। अतः विशेषकुतूहलेन पृच्छामि। भवान् कः ?" इति पृष्टवती।

काव्य-कथा - नैषधीयचरितम्

दमयन्तीवचनेन नलः तुष्टः । तथापि सः निवेदयति "कल्याणि ! बाल्यात् प्रभृति तव निर्मलान् गुणान् श्रुत्वा इन्द्रादयः चत्वारः अपि त्वयि अनुरक्ताः । ते सर्वे त्वाम् एव ध्यायन्तः सन्ति । श्वः तव स्वयंवरः भविष्यति इति ज्ञात्वा ते चत्वारः अपि स्वयंवरार्थं प्रस्थिताः । एतं विषयं निरूपयितुं ते माम् अग्रे प्रेषितवन्तः । अहं तेषां दूतः । त्वं दिक्पालकेषु एकं वृणीष्व । मम दौत्यं सफलं कुरु" इति ।

काव्य-कथा - नैषधीयचरितम्

नलस्य वचनं श्रुत्वा दमयन्ती – 'भोः ! किम् इदम् ? भवतः कुलं, नाम च मया पृष्टम् । भवान् अन्यत् एव उक्तवान् । भवतः वंशः कः ? तद्विषये विवरणं ज्ञातुम् अहम् उत्सहे" इति अवोचत् । तदा नलः वदति - " यदा प्रत्यक्षम् एव आवां स्वः, तदा नामकथनस्य किं प्रयोजनम् ? वंशकथनस्य वा किं प्रयोजनम् ? यदि अवश्यं कुलं मया वक्तव्यं तर्हि श्रृणोतु - अहं चन्द्रवंशस्य एकः बालकः" इति । पुनः दमयन्ती उक्तवती - "दिक्पालकाः मानवानाम् अस्माकं पूजाम् अर्हन्ति । ते तु पूज्याः । ते न वरणीयाः " इति ।

काव्य-कथा - नैषधीयचरितम्

तन्मध्ये दमयन्त्याः सखी - "दमयन्ती नलमहाराजं विहाय अन्यं मनसा अपि न चिन्तयति । मनसा अन्यस्य चिन्तनमपि पातिव्रत्यभङ्गकारणम् इति तस्याः भावः " इति उक्तवती ।

एवं संवादः प्रवृत्तः । अन्ते दमयन्ती नलं प्रार्थयति - "महानुभाव ! भवान् एव दिक्पालान् प्रार्थयतु । नलः एव मम पतिः भवतु, नान्यः" इति । तथापि नलः "दिक्पालाः एव वरणीयाः" इति पुनः सूचितवान् ।

एवं यदा नलेन निर्बन्धः कृतः तदा बहु दुःखिता दमयन्ती रुदितवती । यदा दमयन्ती रोदनं कृतवती, तदा नलस्य अन्तरङ्गं द्रुतम् । सः आत्मानं परिचायितवान् ।

दमयन्ती अनन्यभावेन - " त्वम् एव शरणम् " इति पुनः प्रार्थितवती । " दिक्पालैः सह स्वयंवरार्थं भवान् अपि आगच्छतु" इति स्वाभिप्रायं निवेदितवती सा ।

नीतिकाव्यानि

- इह लोके जातः मनुष्यः सन्मार्गेण गच्छन् सत्कार्याणि कुर्वन् जीवनं यापयेत्।
- अन्ते च मोक्षं प्राप्नुयात् ' इति अस्माकं पूर्वजानाम् उदात्तं चिन्तनम् आसीत्।
- अतः जनान् सन्मार्गे प्रेरयितुं, प्रवर्तयितुं च नीतिबोधनम् आवश्यकम् अभवत् ।
- तदर्थं नीतिबोधकाः कथाः आख्यानानि च काव्यस्य अङ्गत्वेन कविभिः निबद्धानि ।
- ऋग्वेदादिवैदिकसाहित्ये अपि नीतिबोध: उपलभ्यते।
- प्राचीनैः आलङ्कारिकैः नीतेः उपदेशः अपि काव्यस्य प्रयोजनेषु अन्यतमम् इति अङ्गीकृतम्।
- एवं जनोपदेशार्थं काव्ये प्रासङ्गिकतया निबद्ध्यमानः नीतिबोधः अनन्तरकाले पृथक् काव्यभेदत्वमेव प्राप्नोत्।

नीतिकाव्यानि

- उपदेशात्मकानि नीतिकाव्यानि एव बहूनि रचितानि ।
- शान्तिः, वैराग्यं, सुखं, दुःखं, पुण्यं, पापं, धर्मः, अर्धमः इत्यादीनां द्वन्दानां विवेचनम्, अध्यात्मचिन्तनं, परोपकारादीनां सद्गुणानां प्रशंसा, महात्मनां स्वभाववर्णनम् इत्यादयः विषयाः नीतिकाव्येषु उपवर्णिताः भवन्ति ।
- नीतिकाव्येषु निबद्धाः श्लोकाः कदाचित् परस्परं सम्बन्धरहिताः सन्तः अपि मुक्तानि इति प्रत्येकं पृथक् काव्यत्वं प्राप्नुवन्ति ।
- नीतिबोधनमपि कदाचित् विधिरूपेण, निषेधरूपेण, निन्दारूपेण, प्रशंसारूपेण वा भवितुम् अर्हति ।

नीतिकाव्यानि

कानिचित् प्रसिद्धानि नीतिकाव्यानि

चाणक्यनीतिः	- चाणक्यः
नीतिशतकम् & वैराग्यशतकम्	- भर्तृहरिः
भल्लटशतकम्	- भल्लटः
शान्तिशतकम्	- बिल्हणः
शतश्लोकी, मोहमुद्गरः & चर्पटपञ्जरिका	- शङ्कराचार्यः

स्तोत्रकाव्यानि

- भगवन्तं सर्वशक्तं मन्यमानाः वयं भारतीयाः तं प्रसादयितुं तस्य अनुग्रहं प्राप्तुं च नानाप्रकारैः तस्य स्तवनं कुर्मः ।
- प्राचीनकालात् पूर्वजैः ये ये देवाः कल्पिताः, तान् देवान् मनसि निधाय कवयः बहूनि स्तोत्राणि रचितवन्तः ।
- ऋक्संहिता स्तोत्रात्मिका एव अस्ति ।
- ततः स्तोत्रसाहित्यस्य आरम्भः जातः इति वक्तुं शक्यते ।
- सर्वेषु अपि काव्येषु आरम्भे मङ्गलाचरणावसरे प्रायः कवयः स्तोत्रं लिखन्ति एव ।

स्तोत्रकाव्यानि

- कालिदासः, माघः, भारविः इत्यादीनां कवीनां काव्येषु अपि स्तोत्राणि सन्ति एव ।
- तानि च स्तोत्राणि काव्यगुणयुक्तानि अपि इति कारणतः अत्यन्तं रमणीयानि सन्ति ।
- शतकानि, अष्टोत्तरशतनामानि, सहस्रनामादीनि च स्तोत्रकाव्यस्य एव विभिन्नानि रूपाणि।
- शङ्कराचार्यैः विरचितं स्तोत्रसाहित्यं तु समग्रे देशे सुविख्यातम् अस्ति।
- तस्य काव्यसौन्दर्यं, भावप्रकर्षः, च कस्य वा हृदयं न आवर्जयेत् ?
- शारदा, लक्ष्मीः, भवानी, अन्नपूर्णा, विष्णुः, कृष्णः, शिवः, कालभैरवः इत्यादीन् सर्वान् अपि देवान् उद्दिश्य तैः लिखितानि स्तोत्राणि अद्यापि गृहे गृहे विलसन्ति।

स्तोत्रकाव्यानि

कानिचित् प्रसिद्धानि स्तोत्रकाव्यानि

चण्डीशतकम् - बाणः

सूर्यशतकम् - मयूरः

स्तोत्ररत्नम् - यामुनाचार्यः

लक्ष्मीसहस्रम् - वेङ्कटाध्वरिः

वरदराजस्तवः - अप्पय्यदीक्षितः

भजगोविन्दम् इत्यादीनि - शङ्कराचार्यः

मुकुन्दमाला - कुलशेखरः

करूणालहरी, गङ्गालहरी, अमृतलहरी, लक्ष्मीलहरी, सुधालहरी - जगन्नाथः

पादुकासहस्रम्, दयाशतकम् इत्यादीनि - वेङ्कटनाथः